

OSMANLI DEVLETİNDE DİN VE HUKUK

Prof.Dr. Ziya KAZICI
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Religion and Law in the Ottoman State

At the beginning of the XIV the century, the Ottoman Empire was a small principality which came into being on the borders of Seljuk-Byzantine lands. After a short time from its beginning, this principality spread quickly in a wide geography and became a powerful state which would change the destiny of the history.

The Ottoman Empire controlling a wide region, governed its subjects who came from different religions, cultures, languages and traditions in a just and successful way through the ages. Since the beginning, peoples from other cultures had a sympathy for the Empire because of justice and tolerance of the state for different religions. In this study, the institutions of the country dutied for justice, will be analysed.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, XIV. asrın başlarında Selçuklu-Bizans hudutlarında ortaya çıkan küçük bir beylikti. Anadolu'daki diğer beyliklerle mukayese edilemeyecek kadar küçük olan bu beylik, kuruluşundan kısa bir müddet sonra büyüyerek tarihin akışını değiştirecek derecede kudretli bir devlet haline geldi. Yeni bir din ve kültürün taşıyıcısı olarak bölgeye kuvvetli ve silinemeyecek bir İslâm - Türk damgası vurmasının sebepleri üzerinde hâlâ münakaşalar devam etmektedir. Tarihçiler, bunu henüz tam izah edilememiş bir mesele olarak görmektedirler.

Bir beylik olarak ortaya çıkışından itibaren bünyesi ve şartların gerektirdiği değişiklikleri yapmaktan çekinmeyen Osmanlı Devleti, sağlam temeller üzerine bina edip geliştirdiği ve kemâl mertebesine ulaştırdığı müesseseleri vâsıtasıyla uzunca bir hükümrânlık dönemi geçirme imkânı buldu. Devletin hayatiyet (varlık) sınırlarını teşkil eden ve onu, Anadolu Beyliklerine göre daha uzun ömürlü yapan unsurların başında adalet ve hoşgörü gelmektedir.

Çok geniş bir coğrafya üzerinde hâkimiyetini kuran Osmanlı Devleti, farklı ırk, din, dil, örf ve âdetlere sâhip toplulukları asırlarca âdilâne bir şekilde idare etmişti. Ulaşım imkân ve teknolojsi bakımından günümüzle mukayese

edilemeyecek derecede imkânsızlıklar içinde bulunulan o asırların dünyasında bunca farklı yapıdaki toplulukları zor kullanmadan idare etmek ve onlara normal bir hayat seviyesi kazandırmaya çalışmak, basit bir idare anlayışının sonucu olmasa gerekir.

İslâm, insanların hayatlarını belli bir düzene sokmak üzere Allah tarafından gönderilen bir dindir. Bu bakımdan, İslâm'ı kabul etmiş olan insanlar (Müslümanlar), gerek diğer insanlara karşı olan hak, vazife ve yetkilerinde, gerekse Allah'a karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmede, onun emirlerine uygun hareket etmeyi bir vazife bilirler.

Tarihteki Müslüman devletlerden biri olan Osmanlı Devleti de, bünyesi ve dönem şartlarının gerektirdiği gelişmeleri göz önünde bulundurarak bu emirlere uygun hareket etmeye çalışıyordu.

Kuruluşundan itibaren Müslüman bir topluma istinad eden bünyesi ile Şer'î hukuku hem nazarî, hem de amelî bir şekilde uygulayan Osmanlı Devleti¹ bu anlayışını devletin bütün sistem, organ ve kurumlarında devam ettiriyordu. Zira "Bu devlette din asıl, devlet ise onun bir fer'i olarak görülmüştür."² Bu bakımdan, devlet ve toplumun sosyal bünyesinin bu anlayışa göre organize edilmesi normal karşılanmalıdır.

İslâm'ı kabul etmesiyle yepyeni bir hayat anlayışına itibak ettiğini bildiğimiz Müslüman Türk dünyası, bağlı bulunduğu bu dinin emirlerine uygun olarak adalet, hukuk ve hoşgörü mefhumlarını uygulamaya çalışıyordu. Bu sebeptendir ki Osmanlılar, Balkanlar'da idarelerine aldıkları yerli unsurların din ve vicdan hürriyetine müdahale etmedikleri gibi, onları her türlü baskıdan da kurtarmaya çalıştılar. Osmanlılar, bölgedeki insanların din ve inanç hürriyetlerine müdahale bir tarafa ilk defa onların dinlerini de resmî din olarak kabul ettiler. Gerçekten "Osmanlı Devleti, Ortaçağ ve modern zamanlarda üç tektanrılı dini birden (İslâm, Hıristiyanlık ve Yahudilik) resmen tanıyan, etnik ve dilsel alt gruplarıyla birlikte uyumlu bir şekilde bir arada yaşamalarını güvence altına alan tek siyasî organizasyondur."³

Osmanlılar, idareleri altında bulunan gayr-i müslim vatandaşlarının dinî hak ve hürriyetlerini koruma hususuna titizlikle riayet ediyorlardı. Bu konuda arşiv belgeleri, mahkeme kayıtları (şer'iyye sicilleri), Piskopos mukataası kalemi defterleri, gayr-i müslim cemaatlara ait olan defterler ile her gayr-i müslim topluluğa ait müstakil defterler, Osmanlı devlet ve toplumunun bu konudaki hassasiyetlerine âdeta şahidlik yapmaktadırlar.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren adalet ve dinî alandaki müsamahası ile çevredeki Hıristiyan halk kitlelerinin sempatisini kazanmıştı. Osman Gazi, Rum komşularının çoğu ile iyi münasebetler kurmuş ve bu münasebetler sonucunda Rumlar'dan birçoğunu kendi tarafına çekmişti. Orhan Gazi, Bursa'yı

¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi" İÜHF. Dergisi (1945), XI / 3, 209.

² Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l-Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osman, Bibliotheque National (Paris) Ancien Fonds Turc, nr. 40, vr. 134 a; Kanunnâmedeki metnin orijinali için bk. "Şeyhülislamlık" 58. Dip not.

³ Kemal H. Karpat, "Giriş", Osmanlı ve Dünya, İstanbul 2001, s.16.

feth ettikten sonra Rumlara şehri niçin teslim ettiklerini sorduğunda şu cevabı almıştı: “Sizin devletinizin günden güne yükseldiğini, buna karşılık bizim devrimizin bittiğini anladık. Babanızın yönetimine giren köylülerin memnun kalıp bir daha bizi arayıp sormadıklarını ve rahat olduklarını gördük. Biz de bu rahatlığa heves ettik”⁴ Keza Göynük ve Taraklı – Yenicesi tarafları feth olduğu zaman, Orhan Gazi’nin oğlu Süleyman Paşa, bu yörede yaşayan Hıristiyanlara karşı çok iyi ve adaletli davranmıştı. Âşık Paşazâde, Süleyman Paşa’nın buraya gelişi esnasında halkın ona karşı nasıl bir tavır takındığını ve Taraklı – Yenicesi’ne geldiğinde halkın hisarı kendisine nasıl teslim ettiğini, onun da onlara karşı nasıl adâlet ve insaf ölçüleri dahilinde hareket ettiğini anlattıktan sonra Hıristiyanların: “ Ne olaydı bunlar (Osmanlılar) bize kadim zamandan (daha önceleri) bey olaydı dediler. Köylülerin birçoğu, Müslümanların bu adâleti karşısında, kendiliğinden Müslüman oldular” der.⁵

Osmanlılar, Anadolu’da olduğu gibi Rumeli’deki Hıristiyanlara da din ve vicdan hürriyeti tanımışlardı. Onlar, Hıristiyanların varlıklarına ve idare tarzlarına dokunmadılar. Ağır vergiler altında ezilmiş bulunan yeni tebeanın (vatandaş) vergi yükünü hafifleterek, mevcut kanunların hilafına keyfi hiçbir muameleye müsaade etmediler. Devlet, kendi himayesine girmiş zimmilerin her türlü hak ve hukukunu garanti altına almıştı. Çünkü onlar “vedia-i Hâlik-i Berâya” idiler. Yani, Allah’ın bir emâneti idiler.

Anadolu Selçuklu Devleti’nin yıkılması ve bölgedeki Moğol hâkimiyetinin zayıflaması üzerine Anadolu’daki siyasî birlik ve bütünlük parçalandığı için burada sayıları yirmiyeye yaklaşan beylikler dönemi başlamıştı. Bu dönemde de bölgedeki gayr-i müslimler için farklı ve onları rahatsız edecek olumsuz bir durumun meydana geldiği söylenemez. Bütün beyliklerde, Müslüman olmayan insanların ne denli rahat ve huzur içinde yaşadıklarının örnekleri, XIV. yüzyılda İslâm dünyası ile Türklük âlemini gezip gören ve buradaki sosyal yapıyı canlı levhalar halinde günümüze aks ettiren Mağripli seyyah İbn Batûta (1304 – 1369)’nın seyahatnâmesi ile diğer çağdaş kaynaklarda bulunmaktadır.

Başlangıçta, Anadolu beyliklerinden biri olan Osmanlı beyliği’nde de durumun farklı olmadığını düşünmek yanlış olmaz. Zira Osmanlılar’ın mensubu bulunduğu din (İslâm), onların başka türlü hareket etmelerine rıza göstermezdi. Gerçekten, daha devletin (beyliğin) kuruluşundan itibaren insanlar arasında din, mezheb ve ırk farkı gözetilmeksizin insan haklarına saygı gösterilmişti. Nitekim Hammer, Osman’ın Bey ünvanıyla beyliğin başına geçtiği andan itibaren, Müslüman olsun veya olmasın, hatta kendi tebeasından (vatandaşı) biri olsun veya olmasın bütün insanların haklarını nasıl koruduğunu şu ifadelerle dile getirir:

“Osman, Bey ünvanını alıp, beyliğin başına geçtikten sonra ikametgâhı olan Karacahisar’da her türlü işlere bakmak ve halk arasında meydana gelen davaları hafta sonu olan Cuma günlerinde karara bağlamak için, bir Molla (Kadı) seçti. Kayınbabası Edebalı ve dört silah arkadaşı (kardeşi Gündüzalp, Turgutalp, Hasanalp ve Aykotalp) ile istişare ettikten sonra Şeyh Edebalı’nın talebesi olan

⁴ Âşık Paşazâde, Tarih, İstanbul 1332, s.30.

⁵ Âşık Paşazâde, s.43.

Karaman'lı Dursun Fakih'i imam olarak tayin etti. Pazarlarda din ve milliyet farkı gözetmeksizin düzeni koruma görevini de ona verdi. Bir Cuma günü, Germiyan Türk Beyi Alişir'in tebeasından (vatandaşı) bir Müslüman ile Bilecik Rum liderine bağlı bir Hıristiyan arasında çıkan kavgada Osman, Hıristiyan'ın lehine hüküm verdi. Bunun üzerine bütün ülkede Ertuğrul'un oğlu Osman'ın hak ve adalet severliğinden söz edilmeye başlandı. Bunun sonucunda da halk, Karacahisar Pazarı'na daha çok gelmeye başladı."⁶ Osmanlıların, Müslüman olsun veya olmasın bütün vatandaşlarının hak ve hukukunu koruma anlayışı, devletin tarih sayfaları içindeki yerini almasına kadar hiçbir değişikliğe uğramadan devam etti.

Halil İnalçık'ın " Modern Avrupa'nın Gelişmesinde Türk Etkisi" adlı tebliğini değerlendiren C. M. Kortepeter, Osmanlı yönetiminin esnekliğinden, farklı ırk ve dinlere mensub toplumlara karşı olan hareket tarzından bahsedip örnekler verdikten sonra şöyle der: " Uzun vâdeli düşünüldüğünde, Osmanlılar, böyle bir politik esnekliği korudukları için övülmelidir. Moral anlamda ise asıl övgüyü hak eden, millet sistemi, düşük gümrük vergileri, imtiyaz veya kapitülasyon kavramını getiren İslâmî uygulamalardır ki, bunlar, Osmanlıların hızlı bir şekilde modernleşmesini veya dinî azınlıkların Osmanlı politikalarının içine çekilmesini engellemiştir."⁷

Üç kıta üzerinde 10–50 derece Kuzey enlemleri ile 10–60 derece Doğu boylamları arasında uzanan Osmanlı Devleti, saha ve genişlik itibarıyla bir kıta görünümünde olmasına; çeşitli tabiat ve iklim şartlarıyla; tebeasının (vatandaşının) ırk, din, mezheb, örf, âdet ve dil gibi çok farklı bünyelere sahip bulunmasına rağmen onları, dünya devletlerinden çok azına nasib olmuş bir hukuk anlayışı ve adaletle idare edebilmişti.⁸

Şurası bir gerçek ki, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte yeni ve orijinal bir hukuk sistemi başlamış değildir. Osmanlılar, kendilerinden önce Anadolu'ya gelip yerleşmiş bulunan Müslüman Türklerin yaşayış tarzlarını, hukuk, ahlâk, iktisat, âdet, örf ve diğer özelliklerini almaktan çekinmiyorlardı. Zira bu devleti kuranlar, Müslüman ve Müslüman – Türk devletlerinde işlemekte olan ve büyük ölçüde müştereklik arzeden bir hukukî yapıyı da tevarüs etmişlerdi. Özellikle bir kısım Türk ve Müslüman devletlerden zapt ve ilhak edilmiş bulunan ülkelerin büyük bir kısmında, bazen eski kanunların hiç değiştirilmeden aynen ve eski isimleri ile muhafaza edilerek uygulandığı görülmektedir. Bu meyanda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (1453-1478), Mısır Sultanı Kayıtbay (öl. 1495), Dulkadir oğullarından Alaüddeve Bey (1479–1515) ile Arap ve Acem zamanına ait olan kanunları zikredebiliriz.⁹ Bununla beraber Osmanlılar'ın almış oldukları bu hukukî mirası, hiçbir değişikliğe uğratmadan uyguladıklarını düşünmek de mümkün değildir. Altı asrı aşan bir zaman dilimi içerisinde ihtiyaç duyuldukça bu hukukî yapıda gerekli değişiklikler ve ilaveler yapıldığına işaret etmemiz gerekir. Gerçekten Osmanlı Devleti, gerek hukukî, gerek iktisadî

⁶ Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi, trc. M. Atâ, İstanbul 1329, I, 103 – 104.

⁷ C. M. Kortepeter "Yorum", Osmanlı ve Dünya, s.89 – 90.

⁸ Geniş bilgi için bk. Şinasi Altundağ, Osmanlı İmparatorluğunun Vergi sistemi Hakkında Kısa bir Araştırma, Ankara 1947, s.189.

⁹ Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: I (Kanunlar), İstanbul 1945, s.LXIV.

konularda kendisinden istifade ettiği Müslüman veya Türk devletlerinin bu uygulamalarını hiç düşünmeden ve bir süzgeçten geçirmeden olduğu gibi alıp uygulamıyordu. Nitekim halka (tebea) ağır gelen ve bir zulüm niteliği taşıyan bazı vergi ve kanunlar, "Fena bid'atlar" diye isimlendirilerek ortadan kaldırılmışlardır.¹⁰

Diğer Müslüman ve Müslüman-Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de hukuk, esas itibariyle İslâm hukukundan ibâret idi. Uygulama da buna göre idi. Bu, İslâm Dini'nin sadece bir inanç ve ibâdet esaslarından ibâret olmayıp hukuku da içine almak üzere hayatın bütün yönlerini düzenleyen bir sistem olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple İslâm'ı kabul eden milletler, bu kabulün bir gereği olarak İslâm hukukunu da benimsemişlerdir. Bu dini ve hukuki realite, Osmanlılar için de geçerlidir. Bununla beraber Osmanlılar, İslâm hukukunu uygularken zaman ve şartların gerektirdiği düzenlemeleri yapmaktan geri durmamışlardır. Onlar, İslâm hukukunun devlet başkanına tanıdığı geniş takdir ve düzenleme yetkisinden de yararlanıyorlardı.¹¹

Osmanlı Pâdişahları'nın münferit ferman ve kanunları ile yapılan bu düzenlemeler, zaman içerisinde önemli bir yekûna ulaşınca oluş biçimine bakılarak kendi içinde bir bütün olarak değerlendirilmiş ve ayrı bir isimle anılmaya başlanmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti'nde hukuk, biri Klasik fıkıh kitapları içinde yer alan ve geçmiş dönemlerde devletin müdahalesinden bağımsız olarak teşekkül eden hukuka "Şer'î Hukuk", pâdişahların emir ve fermanları ile oluşan hukuka da "Örfî Hukuk" adı verilmiştir. Bu sebeple Osmanlı hukukunu, şer'î ve örfî olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür.¹²

OSMANLILAR'DA ŞER'Î HUKUK

Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı hukuk mevzuatı iki kısımdan meydana geliyordu. Bunlardan biri, doğrudan doğruya Kur'an, Sünnet, İcma ile Kıyas gibi ana kaynaklara dayanan ve fıkıh kitaplarında tedvin edilmiş bulunan normlar manzumesidir ki, bunlara "şer'î hükümler", "şer'-i şerif" veya "şer'î hukuk" adı verilir. Buna göre şer'î hukuk, İslâm hukukunun ana kaynaklarına ve bu arada müctehid hukukçuların bu kaynaklara istinaden "Fıkıh Usûlü" ilmindeki esaslar dahilinde yapmış oldukları ictihadlara dayanır.

Osmanlı kanunnâmelerinde şer'î hukuk ifadesi yerine "şer'î" veya "şer'-i şerif" terimleri kullanılmaktadır. Şer'î hukuk kavramı, geçerliliği için hiçbir kişi veya kurulun tasdikine ihtiyaç göstermez. Bu bakımdan o, fıkıh kitaplarında tedvin edilmiş bulunan hukukî hükümleri ifade eder.¹³ Bu manada şer'î hukukun temel özellikleri fıkıhın özellikleri demektir.

Osmanlı hukuk nizamının esasını teşkil eden İslâm hukukunda, gerçek anlamıyla kanun koyucu (şâri') Allah'tır. Başka bir ifade ile O'nun ilahî irâdesidir.

¹⁰ Ziya Kazıcı, Osmanlılarda Vergi Sistemi, İstanbul 1977, s.52.

¹¹ Kur'an, en-Nisa, 4 / 59.

¹² M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1994, I, 376.

¹³ Erol Özbilgen, Osmanlı Hukukunun Yapısı, İstanbul 1985, s.43.

Bunun dışındaki yasama kaynaklarına gerçek anlamda kanun koyucu nazarıyla bakılmadığı gibi bunlar, ilahî iradeye uygun hukukî hükümleri tesbit etme kaynağı olarak görülmektedirler. O halde Osmanlı hukukunun gerçek anlamda kanun vâzı Allah, bu ilahî hükümleri tebliğ eden de Hz.Peygamber'dir. "Bütün işlerinde şeriat ile örf ve âdet hukukunu uygulayan Osmanlı İmparatorluğu, İslâmî bir devlet idi."¹⁴ Dönemin anlayış, şart ve imkânları göz önüne alındığında Osmanlı'nın, başka türlü hareket etmesi de pek düşünülemez. Zira günün şartlarına göre bir zaruret olarak kabul edilen örfî kanunların konma yetkisi kullanılırken, başka bir ifade ile örfî hukukun hükümleri tedvin edilirken, devletin hâkim hukuk nizamı olan şer'î hukuk ile çatışmamasına azamî gayret gösterilmekte idi. Hatta bazı kanunnâmelerin başlarında "kanunnâme-i sultanidir ki, şer'-i şerife muvafakatı mukarrer olup hâlâ muteber olan kavânin ve mesâildir" gibi ifadeler yer almıştır. Her ne kadar bazı araştırmacılar bu ifadelerin bir zaruret sonucu olarak sonradan kanunnâmelere ilave edildiğini söylüyorlarsa da¹⁵ özellikle Yavuz Sultan Selim'den itibaren pâdişahların, bütün Müslümanların halifesi olarak böyle bir titizliği gösterdikleri arşiv belgeleri ile de sabittir.¹⁶

Daha önce de temas edildiği gibi Osmanlı Devleti, esas itibariyle şer'î hukuka dayalı bir devlettir. Fakat siyasî, idarî ve hukukî bazı zaruretler sonucu örfî hukuk diye ikinci bir hukuk sitemini daha kullanma ihtiyacını hissetmiştir. Bununla beraber devlet, bunun şer'î hukukla çatışmamasına itina gösteriyordu. Aksi bir uygulama, hukukî hayatta çekişmelere yol açardı. Bu sebeple şer'î ve örfî hukuka bakıldığı zaman bunların birbirleri ile çatışan veya rekabet eden iki ayrı hukukî yapı değil, birbirleri ile uyum içinde oldukları görülür. Her şeyden önce örfî hukuk, şer'î hukukun bazı hükümlerini ortadan kaldırmak veya değiştirmek iddiasıyla ortaya çıkmış değildir. Aksine şer'î hukukun tanıdığı yetki çerçevesinde veya bu hukukun düzenlememiş bulunduğu alanlarda hüküm koymasına söz konusudur.¹⁷

Osmanlı Pâdişahları, şer'î hukukun ayrıntılı olarak düzenlemiş bulunduğu alanlarda kanun koymamaya itina gösterdikleri gibi, diğer alanlarda da şer'î hukukun genel prensiplerine ters düşmemeye gayret ediyorlardı. Nitekim bu devlette ilk örfî vergi olan Pazar vergisinin (bâc) konması esnasında Osman Gâzi'nin, Allah'ın emri olmadığı için böyle bir vergiye karşı çıktığı, ancak bunun şer'î esaslara aykırı olmadığı ve beyler için bir gelenek olduğunu anladıktan sonra bunu kabul ettiğini¹⁸ biliyoruz.

OSMANLILAR'DA ÖRFÎ HUKUK

Bilindiği gibi İslâm hukukunun delilleri, aslî ve fer'î olmak üzere iki kısma ayrılır. Kur'an, Sünnet, İcma ve Kıyas, aslî delilleri oluştururken, İstihsan, Mesalih-i mürsele, İstishab, Örf, Sahabe kavli, Öncekilerin şeriatları (şer'u men kablena) gibi deliller de fer'î delillerden kabul edilmişlerdir.

¹⁴ Vojtech Kopcan, "Osmanlı İmparatorluğunun Orta Avrupa Eyâletlerinde İnsani Değerler ve Yasalara Saygı" *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul II, 376 – 377.

¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Kanunnâme" *İA*, VI, 190.

¹⁶ Bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Kanunnâmelerinin Şer'î Sınırları", *Osmanlı*, VI, 402.

¹⁷ Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, 384.

¹⁸ Bilgi için bk. Âşık Paşazâde, *Tarih*, s.19 – 20.

İslâm hukukunun fer'î delillerinden biri olarak gördüğümüz örf, insanlar arasında tanınmış, beğenilmiş, alışkanlık haline gelmiş ve duyulduğunda hatıra başka anlamlar gelmeyecek derecede özel bir mana taşıyan lafızdır.¹⁹ şeklinde tarif edilmektedir. Âdetle eş anlamlı olan örf, "aklen ve şer'an iyi kabul edilen, selim akıl sahipleri yanında kötü telakki olunmayan şeydir" şeklinde de tarif edilmektedir.²⁰ Keza bu tabir, "Örf-i Sultanî" şeklinde, şer'î hukukun temas etmediği bir mevzuda, hükümdarın, nasllara aykırı olmamak şartıyla toplumun hayrı ve faydası için bizzat kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunlar için de kullanılır.²¹ Bu anlamda örfî hukuk, Osmanlı padişahlarının irâde ve fermanlarına dayanan ve modern anlamda kanunilik özelliği taşıyan hukuk normlarıdır. Şer'î hukukun sınırlı bir alanı kapsadığı ve bunun da daha ziyade ibâdet, helâl, haram, uhrevî sorumluluk ve ahlakî değerlerin açılımı niteliğindeki hükümler olduğu, geride özellikle kamu hukuku alanında büyük bir bilinçle boşluğun bırakıldığı göz önünde bulundurulursa, her toplumda örfî hukuk benzeri bir gelişme kaçınılmaz görünmektedir. Ancak İslâm tarihinde ilk dönemlerin fıkıh geleneğinde böyle bir ayırımı gidilmeyip, olayların gelişim seyrine göre atılacak her yeni adımın, yapılacak her hukukî düzenlemenin şer'î hukukun genel örgüsüyle irtibatlandırılması ve onun bir parçası haline getirilmesi yolu seçilmiştir. Dinin genel kavram ve değerlere olan atıfları, buna imkân verdiği gibi, mevcut şartlar da böyle bir bütünlüğü gerekli kılmakta idi.²²

Şer'î delillerden ve İslâm hukukunun temel kurallarından birine aykırı olmayan örfün, hüküm çıkarırken dikkate alınması gerekir. Akl-ı selim sahibi kişilerin, mesela bir takım ticarî âdetleri, ihtiyaçların gerektirdiği siyasî tutum ve davranışları, sosyal hayat veya yargı düzeni ile ilgili birtakım düzenlemeleri teâmül haline getirmeleri ile oluşan örfler, muteber birer örfdür. Zira İslâm hukukunda hükümlerin konmasında esas gaye, insanların durumlarını düzeltmek, aralarında adâleti gerçekleştirmek ve onların sıkıntılarını ortadan kaldırmaktır. O halde İslâm hukukuna göre hüküm verilirken, insanların âdet edindiği ve akl-ı selim sahibi kimselerin tasvib ettiği şeyleri dikkate almamak, insanları sıkıntının içine atmak olur ki, bu, İslâm hukukunun üzerine bina edildiği temel gayeye aykırı düşer.²³ Zira örf ve âdet, bizzat Hz.Peygamber zamanında nazarı itibara alınıyordu. Öyle ki, "Câhiliyye Dönemi"nin makul bazı örfleri, onun tavsiyelerine mazhar olmuştu.²⁴

Kuruluşundan itibaren, devletin her tarafında şeriata uygun tatbikatını gördüğümüz örf ve âdet kaideleri²⁵, pâdişahın keyfî arzularının sonucu değildir. Nitekim ilk tarihi kaynaklardan biri olan Tursun Bey, şer'î hukuku anlattıktan sonra "bu tedbir ol mertebede olmazsa belki mücerred tavr-ı akl üzere nizâm-ı âlem-i zâhir için, mesela tavr-ı Cengiz Han gibi olursa, sebebine

¹⁹ Abdülvahhab Hallaf, *İlmü Usûl'l-Fıkh*, Kuveyt 1970, s.89; Zekiyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İliminin Esasları (Usûl'l-Fıkh)*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1990, s.175.

²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1967, I, 197.

²¹ Halil İnalıcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", Ankara Üniv.Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi, XIII/2,103.

²² Bilgi için bk. Ali Bardakoğlu, "Osmanlı Hukukunun Şer'îliği Üzerine" *Osmanlı*, VI, 415.

²³ Zekiyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İliminin Esasları*, s.176.

²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el - Müsned*, Mısır 1313, III, 425.

²⁵ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s.167.

izafet iderler, siyaset-i sultanî ve yasağ-ı pâdişahî dirler ki, örfümüzce ana örf dirler. Keyfe mâ-kân her kangısı olursa anun ikameti elbette bir pâdişah vücuduna mevkuf.” diye örfü tarif ederken onun ortaya çıkış sebepleri üzerinde de durur.²⁶

Osmanlı Devleti’nde, ilk örfi verginin, Osman Gâzi (1299 – 1324) döneminde bir Germiyanlı’nın müracaatı üzerine alınan Pazar bâcı (Pazar Vergisi) olduğu, başlangıçta Osman Gâzi’nin bu adama kızdığı, ancak daha sonra böyle bir uygulamanın eskiden beri var olduğunu ve hükümdarlara ait bir âdet olduğunu öğrenince alınmasına rıza gösterdiğine daha önce temas edilmişti.²⁷ Böylece örfî hukukun sadece Osmanlı Devleti’ne has olmayıp diğer İslâm devletlerinde de mevcut olduğu ve ortaya çıkışının Osmanlıdan çok daha öncelere gittiği anlaşılmaktadır. Osman Gâzi’nin bu uygulaması, Osmanlılar’ın kendilerinden önceki örf ve âdetleri hemen ortadan kaldırmaya çalışmadıklarını da göstermektedir. Nitekim onların bu konudaki uygulamaları hakkında “selefleri zamanında mevcut bulunan kanunnâmelerde bu suretle kullanmak itiyadında oldukları tensik ve tasdik selâhiyetleri, keyfî olmaktan ziyade, hep muhafazası lüzumlu addedilen eski ve ideal bir nizamın muhafazası ve bid’atlerden temizlenip yeniden tesisi maksat ve bahanesiyle icra edilmekte ve bu bakımdan, iyi addedilen bir takım örf ve âdetlerle, idarî an’ane ve usüllerin hükümranlığı her itibarla kendisini hissettirmektedir”²⁸ denilmektedir.

Osmanlılar, feth ettikleri ülkelerin hukukî yapılarını birden bire değiştirip yerleşik halkı tamamen yabancı olduğu bir vergi ve buna bağlı bir hukuk sistemiyle baş başa bırakmak yerine mevcut hukukî örf ve âdetleri belli bir süre için yürürlükte bırakmayı daha uygun görmüşlerdir. Böylece zaman içerisinde bölgeyi Osmanlı hukuku ile bütünleştirmeyi hukuk realitesi açısından daha elverişli görmüşlerdir.²⁹

İslâm hukukunun kaynaklarından biri olduğunu gördüğümüz örf, Osmanlı Devleti’nde şer’î hukukla birlikte asırlarca uygulanmıştır. Üç kıtaya hâkim olmuş bir devletin, çeşitli din, mezheb, örf ve âdetleri bulunan kavimleri sınırları içinde barındırmasından dolayı, örfî hukukun şer’î hukukla birlikte çokça kullanılması normal karşılanmalıdır. Zira şeriata bağlı devletin başında bulunan yöneticinin (hakkında nass bulunmayan hususlarda) vatandaşının menfaat ve maslahatını gözeterek çıkarmış olduğu emirlerine uymak, dinin emridir.³⁰ Bununla beraber İslâm hukukuna göre hükümdar, her istediğini yapan ve her türlü arzusuna uyulması gereken bir kişi değildir. Bu bakımdan Osmanlı hukukçularına göre örfî kanunlar şu esasları ihtiva etmelidirler:

1. Şeriata dışında kalmış bir durum ortaya çıkmış olmalı.
2. Müslümanlar arasında buna dair yaygın bir âdet veya telakki yaşamalı.

²⁶ Bilgi için bk. Tursun Bey, Tarih-i Ebû'l-Feth , nşr. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s.12 – 13.

²⁷ Tafsilat için bk. Âşık Paşazâde, Tarih, s.19 – 20; Ziya Kazıcı, “Osmanlılarda Örfi Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk”, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi (1986), IV,287-288.

²⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de Sultanların Teşriî Sıfat ve Selâhiyetleri ve Kanunnâmeler” İÜ. Hukuk Fakültesi Mecmuası (1946), XII / 2-3, 715.

²⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Kanunnâme”, İA. VI, 194.

³⁰ Kur’an, en – Nisa 4 / 59.

3. Hükümdarın irâdesi buna muzâf olmalı.
4. Bu hüküm, İslâm cemaatinin hayrına ve adâlete uygun olmalıdır.³¹

Bilindiği gibi Örfî hukuk, bir anda değil, uzun bir zaman diliminde ve ihtiyaca göre yavaş yavaş şekillenmiştir. Bu şekillenme sırasında özellikle arazi ve vergi hukuku alanlarında mevcut örf ve âdetler ile mahallî şartlar göz önüne alınarak bütün ülkeye şâmil tek bir kanun yerine, her bölgenin coğrafî, ekonomik, sosyal ve hatta dinî şartlarına uygun livâ (sancak) kanunları hazırlanmıştır. Bu kanunlar, o bölgenin "Tahrir Defterleri"nin başına güzel ve okunaklı bir yazı stili ile kaydedilmiştir.³² Böylece zaman içerisinde oluşup gelişen bu esaslar, çeşitli pâdişahlar döneminde genel kanunlar halinde bir araya getirilmiştir. Hükümdarlar tarafından konulan hukukî esasların genel kanunnâmeler halinde bir araya getirilmesinin ilk defa Osmanlılar ile başladığı bilinmektedir. Öte yandan belirli konulardaki hukukî esaslar, Tevkî Abdurrahman Paşa kanunnâmesi, Sofyalı Ali Çavuş kanunnâmesi, Müezzîn zâde Ayn Ali Efendi'ye ait Kavanin-i Âl-i Osman Der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan , Hezârfen Hüseyin Efendi'ye ait Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman adlı eserlerde olduğu gibi özel tedvinlere de konu olmuştu. Gerek resmî, gerekse özel tedvinler şeklinde ortaya çıkan bu kanunnâmelerin Osmanlı hukukunun düzenli uygulanmasında önemli rolleri olmuştur. Özel tedvinlerin mevcudiyeti ve Osmanlı hukukunun işleyişinde müsbet bir rol oynamaları ilk bakışta yadırganabilirse de bunların belli bir konuda çeşitli şekiller altında resmen ısdâr edilen (çıkarılan) kanunları bir araya topladığı göz önüne alınırsa, resmî nüshalardan çok farklı olmadıkları ve kadılarına büyük ölçüde uygulama kolaylıkları sağladıkları kabul edilir. Osmanlı kadısı, hükümlerini Hanefî mezhebindeki muteber kitaplara dayanarak vermekte idi. Bu noktada şer'î hukuk ile örfî hukuk arasında bir paralelliğin bulunduğu söylenebilir. Fâtih, II. Bâyezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman dönemlerinde resmen kanunnâmelerin tedvin edildiği bilinmektedir. XVI. asra ait bir adâletnâmede Kanunî tarafından tanzim edilen kanunnâmenin her şehirdeki mahkemelere gönderildiğinden ve kadıların bunu uyguladıklarından bahs edilmektedir.³³

Zaman zaman, "Pâdişahlar tarafından konulan kanunların genel kanunnâmeler halinde toplanmasına ihtiyaç var mıydı?" şeklinde sorularla karşılaşılmaktadır. Bu konudaki esas sebebin "ehl-i örf" denilen askerî ve idarî yetkililerin keyfî ceza vermeleri, diledikleri gibi vergi tarh etmeleri, ve para cezası (cerime) toplamaları ile benzer davranışlarına engel olma, başka bir ifade ile kanun hâkimiyetini sağlama ihtiyacı olduğu söylenebilir. Böyle bir uygulama ile pâdişahlar, tebeanın herhangi bir zulüm ve teaddiye (taşkınlığa) maruz kalmasına mani olmak istiyorlardı. Bir kanunnâme nüshasının hâşiyesinde kanunnâmelerin hedefinin halkı idarecilerin zulmünden kurtarmak olduğunun belirtilmiş olması dikkat çekicidir. Bu arada çeşitli kanunnâme metinlerinde de kadılar ile ehl-i

³¹ İnalçık, agm. AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIII / 2, 104.

³² Barkan, "Kanunnâme" İA. VI, 193; ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan çeşitli sancaklara ait "Tahrir Defterleri"ne bakılabilir.

³³ Aydın, "Osmanlıda Hukuk" Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I, 379 – 380.

örfün kanuna aykırı iş yapmamaları konusu ısrarla işlenmektedir.³⁴

UYGULAMA

Osmanlı devlet anlayışında din ile hukuk sistemlerine ve bu iki sistemin birbirleri ile olan münasebetlerine işaret edildi. Adeta iç içe girmiş bulunan bu iki sistemin uygulanma prensip ve uygulayıcılarına da işaret edilmesi gerekmektedir. Başka bir ifade ile bu devlette adâlet dağıtmakla görevli olan şahıs görevli ve müesseselerden söz edebiliriz. Böylece, devletin bu konuda gösterdiği titizliği anlayabilme imkânına kavuşmuş olacağız. Keza bu görevlilerin nasıl seçildiklerini ve bu seçimde hangi ölçülerin göz önünde bulundurulduğunu da öğrenmiş olacağız. Ayrıca adâlet dağıtımını esnasında hangi prensiplere uyulduğunu da öğrenmiş olacağız. Osmanlı Devleti'nde adâlet dağıtmakla görevli olan önemli müesseseleri şu şekilde sıralayabiliriz: Kadılık, Kadıaskerlik, Şeyhülislâmlık ve Divân-ı Hümâyûn.

1. Kadılık

İnsanlığın başlangıcından bu yana devam edegelen anlaşmazlıkların çözülmesi ve ihtilafların ortadan kaldırılması için kurulan kadılık (hakimlik, yargıçlık), insanlık tarihi kadar eskidir. Zira insanoğlu var olduğu günden itibaren kendisi ile başkaları arasında meydana gelen anlaşmazlıkları çözecek başka bir insana daima ihtiyaç hisseder olmuştur. Bu bakımdan, tarihin uzak dönemlerinden beri insanlar arasındaki ihtilafları halleden dirayetli kimseler vardı ki bunlar, kabilenin hem büyükleri, hem akıllıları, hem de reisleri idiler. İnsanlar arasındaki anlaşmazlıkları adâlete uygun bir şekilde çözecek olan bu sınıf mensuplarının İslâm tarihi boyunca toplum içinde oynadıkları rol ve görevlerini hakkıyla yerine getirebilmek için riayete mecbur oldukları bazı şartlar bulunmakta idi. Bütün bunlar göz önüne alındığında kadıların, diğer insanlardan ayrılan bazı özelliklerinin bulunması gerekiyordu. Bunlar, devlet, zaman, mekân ve şartlara göre değişik olagelmıştır.

Osmanlılar, kendilerinden önceki Müslüman devletlerin geleneklerine uyarak kadı tayininde çok titiz davrandılar. Zira İslâmî anlayışa göre adâletle hükmetmek bu dinin en önemli ve vazgeçilmez prensiplerinden biridir. Bu bakımdan Osmanlılar, herhangi bir kimseyi değil, her yönü ile tanınmış ve güvenilir kimseleri bu makama getiriyorlardı. Nitekim Osmanlı Devleti'nde kadı nasbı (tayini) ilk defa Osman Gazi tarafından, kayınpederi Şeyh Edebalı'nın damadı ve talebesi Dursun Fakih gibi ilmi, ahlâkı, dürüstlüğü, kabiliyeti ve insanlara olan sevgisi ile hemen her bakımdan örnek olan kişiliği ile tanınan bir şahsiyetle başlar.³⁵

Osmanlı devlet teşkilâtında kadı'nın adli görevi yanında idarî, ilmi ve hatta askerî görevi de bulunmaktadır. Çünkü Osmanlı şehir idaresinde beledi ve mülki idare fonksiyonları birbirinden kesin çizgilerle ayrılmamıştır. Kadı, şehrin yargı

³⁴ Kaynak ve bilgi için bk. Barkan, Ziraî Ekonomi; Aydın, "Osmanlıda Hukuk" Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I, 380.

³⁵ Bilgi için bk. Ali Emiri, "Meşihat-ı İslâmiye Tarihçesi" İlmiye Salnâmesi, İst., 1384, s.315 – 316.

mercii olduğu kadar, asâyişin âmiri, vakıfların deneticisi, beledi hizmet ve zâbıta görevlerinin de âmiridir. Bütün bu vazifeleri yerine getirmesinde kendisine yardım eden bazı yardımcıları bulunmaktadır.³⁶

Osmanlı ülkesinde kadı olabilmek için medresenin yüksek derecelerinden mezun olmak gerekiyordu. Bunun aksini düşünmek mümkün değildi. Tahsilsiz sadrâzam olunabilirdi ama en küçük bir kazaya kadı olunamazdı. Kadılar, hüküm vermede şüpheye sebep olacağı endişesi yüzünden diğer insanlar gibi bazı işleri yapamazlardı. Bu bakımdan kadılar, ticaret yapamadıkları gibi borç da alıp veremezlerdi. Onlar, hediye de kabul edemezlerdi.

Osmanlı kadısı sancak ve kazalara tayin edilirdi. Hiyerarşide sancak kadıları daha üstün idiler. Kaza kadılığından yükselen kadı, sancak kadısı olur ve mevleviyet pâyesi alırdı. Mevleviyetler, kadıların aldıkları yevmiye nazarı itibara alınarak 300 ve 500 akçalık olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Mevleviyetlerde kadılık müddeti bir senedir.³⁷ XVIII. yüzyıldan itibaren mevleviyetler beş kategoriye ayrılmıştı. Bunlar: Devriye, Mahreç, Bilâd-ı hamse, Haremeyn ve İstanbul Kadılığı idi.³⁸

Osmanlı devlet teşkilâtında hâkim sıfatıyla dâvaları karara bağlayan kadıdır. Kadı hükmü olmadan hiç kimse ceza tertip ve infazında bulunamaz.³⁹ Bu, Osmanlı adli sisteminin temel prensiplerinden biridir. Bununla beraber mahkemede değil de, yerinde hallolunması zarurî olan veya tahkikat ve keşif gibi işleri gerektiren hallerde kadı, her zaman mahkemeden ayrılamayacağı için, kendi adına bu işleri görmekle vazifelendirilen bir yardımcı kullanır. Gerek bu şekilde kullanılan yardımcı, gerekse bizzat kadı tarafından kendi kazasına gönderilip onun adına hükmeden ve onun gibi bütün yetkileri haiz olan kimseye "Nâib" denir. Kadıların tayin olundukları kazanın büyük veya küçüklüğüne göre nâiblerin sayısında da farklılık olurdu. Genellikle kadılar, kendi kazaları dahilindeki nahiyeleri, nâib ismiyle tayin ettiği bir şer'î memura iltizama veriyorlardı. Bu memur, kaza kadısı adına o nahiyenin şer'î muamelelerine bakardı. Nâib olacak kimselerin de mutlaka yüksek tahsil görmüş, halk arasında ahlâk ve fazileti ile tanınmış kimseler olmaları gerekiyordu. Zira o da kadının sahip olduğu bütün hak ve yetkilere sahip bir kimse olarak hüküm veriyordu. Bu sebeple kadı nâiblerinin de dürüst, ahlâklı, bilgili ve faziletli kimseler arasından seçilmeleri gerekiyordu. Nitekim Anadolu kadıaskerine de gönderilen ve Evahir-i Muharrem 1173 (21-30 Eylül 1759) tarihini taşıyan hüküm, buna işaret etmektedir.⁴⁰

Osmanlı toplumunda kadı, verdiği hüküm ve kararlarda yegane şahsiyet olarak özelliğini korurken, hükümlerine dışarıdan herhangi bir şekilde müdahale ve tesir edilmesi söz konusu değildir. Zira görevi, onun başkasının tesiri altında

³⁶ Bu konuda geniş bilgi için bk.:Ziya Kazıcı, Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, İst,1998, s.31-32.

³⁷ Tevkii Abdurrahman Paşa, "Osmanlı Kanunnâmeleri" Milli Tettebbular Mecmuası, (1331), I, 541.

³⁸ Mevleviyet ve bunlara bağlı yerler için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı,, Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı, Ankara 1965, s.94 – 103.

³⁹ Robert Anhegger-Halil İnalçık, Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmani, Ank.,1956, s.XVII.

⁴⁰ BOA. C. Adliye, nr. 251.

kalmasına müsaade etmez. Eğer böyle bir durum (tesir altında kalma) meydana gelmiş ise veya kadı istenmeyen bir olaya karışmış ise o zaman vazifesinden azledilerek çeşitli cezalara çarptırılırdı.⁴¹

Osmanlı adli teşkilâtı için bilmemiz ve üzerinde durmamız gereken bir husus daha var ki, o da mahkeme esnasında kadınların yanında bulunan bir jürinin mevcudiyetidir. Şer'îye sicili dediğimiz kadı defterlerinin tamamında imzalarını gördüğümüz bu jüri üyeleri (Şuhûdu'l-hal) ve faaliyetleri hakkında şöyle denilmektedir:

"Bir defa, mahkemelerin mutlak surette alenî cereyan etmekte olmasına ehemmiyetle işaret etmeliyiz. Kadınların, dâvalara bakmak üzere yaptıkları oturumlarda yanlarında "Şuhûdu'l-hal", "Udûlu'l-Müslimin" veya "Şuhûdu'l-udûl" tabirleri ile dâvalara bir bilirkişi heyeti halinde mevcudiyetlerine zâbit metinlerinde itina ile işaret olunan ve ayrıca sicile geçen kararların altında adları yazılı bulunan beş, altı ve bazan daha fazla sayıda şahidler heyeti vardır ki, bunlar, mahkemeye bir jüri mahiyeti vermektedir. Filhakika bunlar kat'iyen görgü şahidleri olmayıp, tamamıyla muhakeme tarzının müşahididirler. Tabii, kadının dâva ile ilgili taraflardan herhangi birisini tutmadığı, tarafların müdafaalarını serbestçe yapmalarına tam bir imkân verdiği, itiraf veya inkârlarında tazyik vesair yollarla tesir etmeyip, tamamıyla tarafsız bir hakim olarak hareket ettiği hususunda en iyi vesikanın adı geçen müşahidler olduğu görülüyor. Kararların yazılış şekli de bu esasa dayanmaktadır. Çünkü kadının taraf tutması veya herhangi bir maksatla dâvaya müessir olmak suretiyle adaletin tecellisine mani olduğu hallerde, herkesin her dâvada başşehre giderek dâvasını Divân'da gördürmesi mümkün olmadığından bu müşahidler heyetinin mevcudiyeti, mahkemede hakkın yerini bulması için çok mühim bir hadise olarak kabul edilmelidir. Bundan başka kadının dâvaya baktığı esnada bu müşahidlerle müşaverede bulunduğunu da biliyoruz. Şer'î kanunlar yanında örf ve âdetin ehemmiyetle göz önünde tutulması gereken mahkemelerde kadınlar, kararlarını verirken birçok defa örf ve âdete olan vukufsuzlukları yüzünden yanılabilirlerdi. Bu bakımdan, bu neviden hareketleri elbette yerinde idi. Osmanlı rejimi devri mahkemeleri, bir gelenek halinde işleyip durmuştur. Yalnız bahsettiğimiz bu müşahidlerin seçilişi, gelişi güzel değildi. Bu seçimde, kasabadaki ileri gelen şahsiyetlerin tercih olduğu unutulmamalıdır. Böylece meşhur müderrisler, âyân ve eşraftan olanlar buraya (jüri) dahil oluyorlardı. Şuhûdu'l-hal denen veya bizim bilirkişi heyeti diyebileceğimiz bu adı geçen müşahidler heyetini teşkil eden kimseler, her mahkemede aynı kadro ile bulunmuyorlardı. Bazen birkaç kişi değiştiği gibi bunların sayılarını da tayin etmek mümkün değildir. Çünkü, belli başlı sekiz on kişinin isimleri kayd olunduktan sonra "...ve gayrihim" sözünün ilâvesi, buraya (deftere) diğer bazı kimselerin isimlerinin kayd edilmesinden vazgeçildiğini göstermektedir.

"Hükümlerinin şer'a uygun olması bakımından kadıya yol gösteren diğer bir müşavir de kazanın müftüsü idi. Kendisi mahkemede bizzat bulunmayan müftü, taraflardan, şer'-i şerife göre dâvasında haklı bulunduğu kimseye bir fetva verir, o

⁴¹ Konu ile ilgili belge için bk. Ziya Kazıcı, İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İst.,1999, s.196.

da bunu mahkemeye ibraz ederek hükmün kendi lehinde olmasını talep ederdi. Mamafih, doğrudan doğruya kadının kendisi de fetva için müftüye müracaat etmekteydi. Herhalde kadı, tereddüd ettiği hallerde bu yola başvuruyordu. Mahkeme kararlarında kadının daima fetvaya uyduğu görülüyorsa da, müftünün fetvasındaki hukukî mesnedi yerinde bulmadığı hallerde kadının nasıl hareket ettiğine dair elimizde şimdilik bir örnek yoktur. Öyle sanıyoruz ki, mutlaka fetvaya uymak lazım geldiğine göre, kadı veya fetva gereğince dâvayı kaybeden taraf, bu fetvayı hükümsüz bırakmak için daha selahiyetli birinden, ihtimal en sağlamı Şeyhülislâm'dan yeni bir fetva almak mecburiyetinde bulunuyordu. Şu halde görüyoruz ki, herhangi bir tesir ile veya vukufsuzluğu yüzünden kadı, hükmünün adâlete aykırı olmaması için, müftü ve adı geçen müşahidler heyeti bir nevi ilk kademe temyiz vazifesini görüyorlardı. Kaza dairesini teşkil eden topraklarda çıkan vak'aların ve kaza halkının bütün mahkemeleri yalnız o kaza mahkemesinde görülürdü. Dâva başka bir kazaya nakl olunmazdı. Yalnız başşehirde gidip dâvasını Divân'da gördürmek herkes için daima mümkün bulunmaktaydı."⁴²

2. Kadıaskerlik

Osmanlı hukuk sistemi içinde bulunan mansıplardan biri de kadıaskerliktir. Osmanlılar'da ilmiye tariki (mesleği) nin en yüksek mertebelerinden birinin adı olan kadıaskerlik, kelime ve meslek olarak uzun bir geçmişe sahiptir. Hz.Ömer tarafından ordugâh şehirlerine tayin edilen kadılar, sivil olmaktan ziyade askerî hüviyet taşıyorlardı. Bu sebeple kadıaskerliğin Hz.Ömer tarafından kurulduğu belirtilmektedir. Abbasiler'de de görülen bu mansıp, Harzemşahlar'da, Eyyübiler'de, Anadolu Selçuklular'ında, Memlûklular'da ve hatta Karamanlılar'da da mevcuttu. Nitekim 362 (m. 972) senesinde vefat eden Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Bekr el-Bağdadi kadıasker idi. Eyyübî Devleti'nde Mısır ile Suriye'deki askerî sınıfın şer'î ve hukukî işlerine bakmak için Sultan Selahaddin tarafından Şemseddin b. el-Ferraş tayin edilmişti. Daha sonra da İbn Şeddad bu vazifeye getirilmişti.⁴³

Osmanlı Devleti'nde kadıaskerlik, Sultan I. Murad zamanında Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın bu vazifeye getirilmesi ile başladı.⁴⁴ Bu makam, Abbasiler'deki "Kadilkudatlık" ve daha sonraki Müslüman ve Müslüman Türk devletlerinde görülen "kadileşker" ve "kadıasker" müesseselerine benzemekle birlikte esas itibarıyla Osmanlı devlet yapısına göre kurulup gelişmiştir.

Kelime mânası, asker kadısı demek olan kadıaskerlik, Osmanlı ilmiye teşkilâtı içinde önemli bir makam idi. Kadıasker terki bindeki "asker" kelimesi, müessesenin doğuşu ve kimliğini belirlemesi bakımından önemlidir. Müessesenin kuruluşu esnasında devletin, asker ile askerî sınıfa mensub olanların adâlet alanındaki ihtiyaçlarını karşılamayı ön plana aldığı anlaşılmaktadır. Bu devlette,

⁴² Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi, İstanbul 1974, I, 404 – 406.

⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara 1970, s.387; Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyübî ve Devlet, İstanbul 1987, s.230.

⁴⁴ Âşık Paşazade, Tarih, s.92; Hoca Sadeddin Efendi, Tâcüt-Tevârih, İstanbul 1279, I, 69.

aynı zamanda Divân-ı Hümâyûn üyesi olan kadıaskerlerin vazifeleri, daha sonra sadece askerî saha ile sınırlı kalmayacaktır. Onlar, sivil bütün adli işlere de bakmakla görevlendirilmişlerdi.

Fâtih Sultan Mehmed'in son senelerine kadar yalnız bir kadıaskerlik vardı. 885 (M.1480) tarihinde hududların genişlemesi ve işlerin çoğalması üzerine kadıaskerlik, biri Rumeli, diğeri Anadolu olmak üzere ikiye ayrıldı. Belirtilen tarihte Müslihiddin Kastalanî daha üstün addedilen Rumeli Kadıaskerliği'ne, İstanbul kadısı olan Balıkesirli Hacı Hasanzâde Mehmed b. Mustafa da Anadolu Kadıaskerliği'ne getirildiler.⁴⁵ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı ülkesine ilhakından sonra Yavuz Sultan Selim (1512 – 1520) tarafından XVI. asrın ilk çeyreğinde (1516) merkezi Diyarbakır (Diyarbakır) olan "Arap ve Acem Kadıaskerliği" adı altında üçüncü bir kadıaskerlik kuruldu. Kurulan bu yeni kadıaskerliğe de meşhur tarihçi ve âlim İdris-i Bitlisi getirildi. Bilahere merkezi başkente (İstanbul) nakledilen bu kadıaskerliğin başına Fenarizâde Mehmed Şah Efendi getirildi. 924 (M.1518)'de adı geçen zâtın bu görevden ayrılmasından sonra bir müddet vekâletle idareye başlanan bu kadıaskerlik lağv edilerek vazife ve selâhiyetleri Anadolu Kadıaskerliği'ne bırakıldı. Böylece, Rumeli ve Anadolu Kadıaskerlikleri diye sayıları tekrar ikiye indirilen bu müessesese, Osmanlı saltanatının sonuna kadar varlığını muhafaza etti.

Kadıaskerlik, ülke çapında teşkilâtı olan bir makamdı. Kadıaskerleri en çok meşgul eden husus, pâyitahttan en küçük yerleşim birimine kadar her yerde mevcut olan yargı ve eğitim (kaza ve tedris) teşkilâtının meseleleri idi. Kadıasker bu ağır yükü, biri merkez, diğeri de taşra olmak üzere iki teşkilât ile yürütmüştü. Divân-ı Hümâyûn'un aslı ve nüfuzlu üyesi olması onun yetki ve sorumluluğunu bir kat daha artırmıştı.

Divân-ı Hümâyûn'da, ulemâyı temsil görevleri de bulunan kadıaskerler, divân oturumlarında özellikle şer'î hukuk alanında görüş beyan etmek, ülke idaresinde sorumluluk üstlenmek ve nihayet kendi sahalarında dâva dinlemek gibi mükellefiyetlerle yükümlü bulunuyorlardı. Öğleden sonra da kendi divânında hukukî ve idarî meselelere bakan kadıaskerler, devlet protokolünde vezirlerden sonra geliyorlardı.⁴⁶

Protokola göre daha üstün kabul edilen Rumeli Kadıaskerleri ile daha aşağı bir mevkiye bulunan Anadolu Kadıaskerleri'nin vazifeleri kanunnâmelerde açık bir şekilde belirtilmiştir.⁴⁷

Kadıaskerlerin böylesine ağır ve yoğun iş hacmini yürütmek üzere merkez teşkilâtında oldukça iyi yetişmiş ve ahenkli çalışan şer'iyyatçı, tezkireci, kassâm-ı askerî, vekayi' kâtibi, rüznâmecî, muhızır, matlabcı, tatbikçi, kethüda, mektupçu ve mirî kâtibi gibi görevlilerden müteşekkil bir maiyeti bulunurdu. Ayrıca Salı ve Çarşamba günleri hariç kendi konağında akdettiği divânına, mülâzemet

⁴⁵ Mustafa Nuri Paşa, Netâyicü'l-Vukuât, İstanbul 1294, I, 68; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, s.151 – 152.

⁴⁶ Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı" Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1994, I, 268 – 269.

⁴⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Tevkiî Abdurrahman Paşa, Kanunnâme, MTM. I, 540; Kazıcı, İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, s.201 – 202.

dönemini geçirmek üzere İstanbul'a gelmiş olan ulemâdan iki kişi "ser levha-i yemin" ve "ser levha-i yesâr" (ser levhateyn=iki tahtabaşı) adıyla iştirak ederek sağına ve soluna oturup dâva dinlemede yardımcı olurlardı.⁴⁸

Kadıaskerler, XVI. asrın ikinci yarısını müteakip, Şeyhülislâmlığın ön plana alındığı tarihe kadar, bütûn kadı ve müderrisleri aday gösterip tayinleri sadrâzama ait olan kırktan yukarı müderrisler ile mevaliyi vezirîâzama arz ile tayinlerine delâlet ederlerdi. Daha sonra bunların arzlarının tayinleri eskisi gibi kadıaskerlere bırakıldı. Kırktan yukarı yevmiyeli müderrisler ile mevalinin tayinleri Şeyhülislâm'a verilmiştir. Tayin olunacak müderris veya kadı, Anadolu'da ise Anadolu Kadıaskeri, Rumeli'de ise Rumeli Kadıaskeri tarafından arz günlerinde bizzat kadıasker tarafından Pâdişah huzurunda okunması gereken "Defter-i akdiye" de okunup inha olunan kadıların tayinleri için Pâdişah'ın muvafakatı alınır.⁴⁹

Kadıaskerlik müddeti, diğer mevleviyetler gibi bir yıldır. Bu müddeti dolduran kadıasker, mazûl sayılarak yerine sıradaki bir başkası tayin edilirdi. Anadolu kadıaskeri, önce o makamın pâyesini alır, daha sonra fiilen o makama gelirdi. Bilahere Rumeli kadıaskerliği pâyesini alıp o makama yükselirdi. XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Rumeli kadıaskerleri Şeyhülislâm olurlardı. Bu makama gelmeden Şeyhülislâm olan Anadolu kadıaskeri varsa da bu, nâdir vuku' bulurdu.⁵⁰

XVI. asrın sonlarından itibaren şeyhülislâmın lehine kadıaskerliğin aleyhine gelişen nüfuz, giderek büyümüşü. Hatta, kadıaskerler, Şeyhülislâm'ın teklifi ile tayin edilir hale gelmişlerdi. XIX. asırda "Bâb-ı Meşihat" bünyesinde yer alan bu makam, bir ilmiye makamı ve pâyesi olarak devletin tasfiyesine kadar devam etmiştir.⁵¹

3. Şeyhülislâmlık

Osmanlı devlet teşkilâtında "Müftî'l-enâm" ünvanı ile de anılan şeyhülislâm-lık, ilmiye sınıfının en üst makamlarından biridir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 125 sene sonra II. Murad'ın saltanatı (1421-1451) döneminde 825 (1424/1425)'te Molla Şemseddin Fenârî'nin tayini ile bu fetva makamının ortaya çıktığı kabul edilmektedir.⁵²

Tarihî seyri içinde geçirdiği çeşitli merhalelerden sonra, Şeyhülislâm Medenî Mehmed Nuri Efendi (1920-1922)'nin içinde bulunduğu son Osmanlı kabinesi ile birlikte istifası (1341/1922) sonucunda Şeyhülislâmlık makamı da Osmanlı Devleti ile birlikte tarihe karışmıştır. Böylece Şeyhülislâmlık, Molla Fenârî'nin tayin tarihi olan 1424 / 25 senesinden, Medenî Mehmed Nuri Efendi'nin istifa tarihi olan 26 Eylül 1922 yılına kadar 498 sene yani yaklaşık beş asır fasılasız devam etmiştir.

⁴⁸ Bilgi için bk. İpşirli, age, I, 269; Kazıcı, İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, s.203 - 204.

⁴⁹ Uzunçarşılı, İlimiye, s.155 - 156.

⁵⁰ Uzunçarşılı, İlimiye, s.152.

⁵¹ İpşirli, age, I, 269.

⁵² Mustakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi, Devhatü'l-Meşayih, nşr. Ziya Kazıcı, İst.1978, s.3-4.

İslâm dünyasında hicrî IV. (M.X) asrın ikinci yarısında ortaya çıkan “Şeyhülislâm” tabiri, başlangıçta halk veya fukaha arasında ortaya çıkan ihtilafli meseleleri halledebilen âlimler için bir şeref ünvanı olarak kullanılıyordu.⁵³ Belirtilen asırdan itibaren “İslâm” kelimesine izafe edilerek kullanılan pek çok kelime olmuştur. Zamanla bunlar unutuldukları halde Şeyhülislâm terkihi varlığını devam ettirebildi. Bununla birlikte bu unvan veya makam, Osmanlı döneminde olduğu gibi resmî değildi. Keza ilmiye sınıfının en üst makamı da değildi.

Osmanlıların, altı asrı aşkın hükümlerlik döneminde “Şeyhülislâm” ünvanının ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemekle beraber, Fâtih Sultan Mehmed (1451-1481) tarafından tedvin ettirilen kanunnâmede “Şeyhülislâmın ulemânın reisi olduğu”na işaret edilmektedir. Görüldüğü gibi bu tabir, belirtilen kanunnâmede açık bir şekilde yer almaktadır.⁵⁴ Bu kanunnâmede, şeyhülislâm tabirinin açık ve sarîh bir şekilde zikredilmesi, gerek Fâtih, gerekse babası Sultan II. Murad dönemlerinde mezkur ünvanla adlandırılan kimselerin varlığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti’nde, kendisine sorulan dinî ve şer’î meseleleri cevaplandıran kimseye “Müftî”, verilen karara da “Fetvâ” dendiğini biliyoruz. Nitekim meşihat makamı ilk önce “Mesned-i Fetvâ” veya “Mansıb-ı İfta” gibi isimlerle başmüftülük tarzında teşekkül etmişti. Bu durumu ile o, bir müddet “Kadıasker” veya “Muallim-i Sultanî” gibi görevlere nisbetle ikinci derecede kalmıştı.⁵⁵ Ancak fetvâ vermek yetkisi İbn Kemâl (1525-1533) ile Ebu’s-Suûd (1545-1574) Efendi gibi zevata havale edilince bu makam, daha çok ehemmiyet kazanmaya başladı. Zira bu iki kişi, kadıaskerlik görevinde bulunduktan sonra bu makama getirilmişlerdi. Bundan böyle şeyhülislâmlık makamı “Sadreyin Efendiler”in⁵⁶ üstünde tutularak “ilmiye tarîkının reisi ve şer’î mahkemelerin nâzırı olmuştur.”⁵⁷

Osmanlı Devleti’nde, “İlmiye” sınıfının reisi durumundaki şeyhülislâmın bu makama gelebilmesi, basit bir tayin veya formalite işi değildi. Özellikle Ebu’s-Suûd Efendi’den itibaren bu makama gelebilmek için bazı merhalelerden geçmek gerekiyordu. Bunun için müderrislik mertebesini ihraz eden bir kimsenin en 15-20 sene belli seviyedeki medreselerde ders vermesi, belli mevleviyetlerden⁵⁸ sonra İstanbul kadılığı, Anadolu kadıaskerliği ve en nihayet Rumeli kadıaskerliğine getirilmiş olması gerekiyordu. Ancak bu sıranın takibinden sonra meşihat makamına gelinebilirdi.⁵⁹ İlmiye sınıfının reisi ve dinî lider olmakla beraber şeyhülislâmın tayini bizzat pâdişah tarafından yapılırdı.

⁵³ Ali Emiri, “Meşihât-ı İslâmiye Tarihçesi”, İlmiye Salnâmesi, İstanbul 1334, s.306.

⁵⁴ “Ve Şeyhülislâm ulemânın reisidir ve muallim-i sultanî dahi kezâlık serdar-ı ulemâdır. Vezir-i a’zam, anları riayeten üstüne almak münasibdir. Amma müftî va hâce sair vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddür dahi ederler.” Fâtih Kanunnâmesi, İstanbul 1330, s.10.

⁵⁵ İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1971, V, 109.

⁵⁶ Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri için kullanılan bir tabirdir.

⁵⁷ M. Tayyib Gökbilgin, Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış, İstanbul 1977, s.107.

⁵⁸ Mevleviyet: Osmanlı Devleti’nde 300 – 500 akça yevmiye alan kadıların vazifelerine verilen isimdir. XVIII. yüzyıldan itibaren beş gruba ayrılmışlardır. Bunlar: Devriye, Mahrec, Bilâd-ı hamse, Haremeyn ve İstanbul kadılıklarıdır.

⁵⁹ Mustafa Nuri Paşa, Netâyicü’l-Vukuât, İstanbul 1294, II, 104.

Yukarıda adı geçen kudretli zevatın yetişmesinden sonra şeyhülislâmlık makamı, mânen sadrâzamlıktan daha yüksek telakki edilmeye başlandı. Çünkü Osmanlı Devleti'nde din asıl, devlet ise onun bir fer'i olarak görülüyordu.⁶⁰ Bu anlayışın bir sonucu olsa gerek ki, sadrâzamların şeyhülislâmları ziyaretleri III. Murad (1574–1595) döneminde 922 (1584) tarihinde kanun haline getirilmişti.⁶¹ Tayini bizzat Pâdişah tarafından yapılmakla beraber, bilhassa idarenin zayıf zamanlarında veya herhangi bir isyan vukuunda, Pâdişah aleyhine fetva verebilir endişesiyle daima şeyhülislâmdan çekinilmiştir. Zira Osmanlı Pâdişahları, tebea üzerinde keyfi bir tasarruf hakkına sahip değillerdi. Görünüşte, sınırsız bir yetkiye sahip görünseler bile, gerçekte onların yetkileri de bazı kanunlarla sınırlandırılmıştı.⁶² İdarî mekanizmada dini asıl, devleti de onun bir fer'i olarak gören bir devlette bu durum normal karşılanmalıdır.

Başlangıçta, mütevazı bir kurum olarak ortaya çıkan ve vazifesi sadece fetvâ vermek gibi bir sahaya inhisar etmiş bulunan şeyhülislâmlık, XVI. yüzyılda Zenbilli Ali Cemâli Efendi (öl. 1526), İbn Kemal (öl. 1534) ve Ebu's-Suûd Efendi (öl. 1574) gibi kimselerin bu makama getirilmeleri ile önem ve itibar kazandı. Bu durum, şeyhülislâmların yetkilerinin de genişlemesine sebep oldu. Bilhassa XVI. asrın ikinci yarısından itibaren ilmi tevcihatın şeyhülislâmlara verildiği görülmektedir.⁶³ Nitekim 982 (1574) tarihine kadar müderris ve mevâlî ile müftülerin tertip ve telhisleri hususu, veziriâzamlara ait iken, bu tarihten sonraki bazı veziriâzamların cahil olmaları, bu işlerin şeyhülislâmlara bırakılmasına sebep olmuştur. Hatta böyle bir yükten kurtulmak için Ebu's-Suûd Efendi, Veziriâzam İbrahim Paşa'ya bir tezkire yazarak: "Fetva iştigali vaktimizi istiab ederken bu bârı (yük) dahi üzerimize tahmil (yüklemek) bize cevirdir"⁶⁴ diyerek bu vazifeyi bir yük olarak düşündüğünü ve bu yüzden de kabul etmek istemediğini belirtmiştir. Bundan böyle vazife ve yetki alanı daha da genişletilerek kırk akçadan yukarı "Hâriç" ve "Dâhil" müderrislikleri ile orduya tayin edilecek kadılar; vilayet, sancak ve kaza müftüleri; imam, hatip ve müezzinlerin; Konya'da postnişin olan Çelebi Efendi'nin inhası üzerine Mevlevî şeyhleri ile mevâlî denilen büyük kadılar ile kadıaskerlerin tâyinleri şeyhülislâmlara verildi.⁶⁵

Önceleri, Divân-ı Hümâyûn üyesi olmayan şeyhülislâmların meclise girmesi, Sultan II. Mahmud (1808–1839) devrine rastlar. Bu devirde, kadıaskerler

⁶⁰ "Şeyhülislâm, rütbe-i vekâlet-i kübrâ yani vazâret-i uzmâdan âlâ değilse bâri beraber ve bazı hususa nazar olursa andan balâterdir. Gerçi vezir-i a'zamlar avâm nazarında kebir ve zî-şan göründüğü cây-ı kelâm değildir. Zira vekil-i mutlak olup hall-ı akd-ı umur-ı cumhur keff-i kifâyetinde olmağla ekser umurda müftiler ana müracaata muhtaçtır. Lâkin pâdişah-ı âlicah nazarında hallâl-i müşkilât-ı enâm olan meşâyih-i İslâm, vuzerâdan mukaddem olup umur-ı diniyyede riyâset-i mutlaka sahibi olduğu cihetle vekâlet-i kübrâdan min vecih âlâ makamdadır. Zira devlet umuru din üzerine bina olunur, din asıl ve devlet anun fer'i gibi kurulmuştur. Yalnız, din reisi şeyhülislâm, devlet reisi ise vezir-i a'zamdır, ikisinin dahi reisi pâdişah-ı kâmkârdır..." Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman, Bibliotheque National (Paris), Ancien Fonds Turc, nr. 40, vr. 134 a-b.

⁶¹ Uzunçarşılı, İlmiye, s.179.

⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1972, I, 596.

⁶³ Taşköprülüzâde, eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye, Beyrut 1975, s.175; "Meşihat-ı İslâmiyye Tarihçesi" İlmiye Salnâmesi, s.312.

⁶⁴ Mustafa Nuri Paşa, Netâyic, I, 135.

⁶⁵ Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s.179 – 180.

meclisten çıkarılmış, onların yerine şeyhülislâm gelmiştir. Tanzimat'ın ilanından 1908 senesine kadar nâzırlar gibi değiştirilebilen şeyhülislâmlar, bu tarihten sonra, kabine ile değiştirilir olmuşlardır.⁶⁶

Tanzimat'la birlikte bir nâzırlık derecesine inen şeyhülislâmlık makamı, 1876'da Mithat Paşa tarafından ilan edilen Kanun-ı Esasî'nin 27. Maddesine göre kendisine tanınan hak mucibince derece bakımından öbür nâzırlara olan üstünlüğü muhafaza edildi. Mezkur maddede: "Sultan, sadrâzamı ve şeyhülislâmı kendisi seçer, diğer nâzırlar ise sadrâzam tarafından tâyin olunurlar" denilmektedir.⁶⁷

Şeyhülislâmlık makamının devlet teşkilâtı içindeki önemi bir hayli büyüktü. Bu önem, ifadesini teşrifatta da bulurdu. Bu mânâda Şeyhülislâm, zamanın Ebû Hanife (80-150)'si gibi görülerek teşrifat üstü kabul edilirdi. Onun, sultan ve sadrâzam huzurundaki protokol kaideleri ile dinî bayramlarda, sultanların cenaze merasimlerinde, yeni hükümdara bey'at ve kılıç kuşatma (taklid-i seyf) esnasındaki görev ve yetkileri bütün teferruatıyla tesbit edilmiş bulunmaktadır.

Başlangıçta vazifesi, sadece şer'î meseleler üzerindeki talepler hakkında fetva vermekten ibaret olan şeyhülislâmın, bu fetvalar hakkında hiçbir icra selahiyeti yoktu. Bununla beraber hiçbir kadı, onun verdiği fetvayı reddetmeye cür'et edemezdi.⁶⁸

Şeyhülislâmın fetvaları, daha sonra sadece ammeyi ilgilendiren önemli siyasî sahalara inhisar etmiştir denebilir. Bu bakımdan, devlette savaş, barış, pâdişahın tahttan indirilmesi (hal') ve yenisinin tahta çıkarılması (cülûs) gibi ammeyi ilgilendiren konularda mutlaka şeyhülislâmın fetvası gerekiyordu. Böylece şeyhülislâm, fetvaları ile devlet ve topluma yön verdiği gibi devletteki kanunların vazı'lığı görevini de üstlenmiş oluyordu. Nitekim, Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'nin tasvibinden geçen kanunnâmenin baş tarafında aynen şöyle denilmektedir:

"Merhum ve mağfûrun leh Sultan Süleyman Han aleyhi'r-rahme ve'r-rıdvan hazretlerinin zaman-ı bâ-emânlarında merhum Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi hazretlerinin asrında olan kanunnâme-i sultanidir ki, şer-i şerife muvafakati mukarrer olup hâlâ muteber olan kavanin ve mesaildir."⁶⁹

Fetva müessesesi sâyesinde siyasî bakımdan da ön plana çıkan Şeyhülislâm, günümüzün Adalet ve Milli Eğitim Bakanlıkları ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve yetkilerini de şahsında toplayan bir yetkili idi. Bu sebeple yürürlüğe girmesi istenilen her türlü kanun ve nizam hakkında önce şeyhülislâmın, bunun şeriata uygun olup olmadığına dair fetvâ alınırdı. Ancak bundan sonra istenilen kanun yürürlüğe girerdi.⁷⁰ 1686 yılında Amsterdam'da basılan ve Türkçe tercümesi yayınlanan bir eserde bu konuda şöyle denilmektedir: " Şeyhülislâm,

⁶⁶ M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1971, III, 350; J.H. Kramers, "Şeyhülislâm" İslâm Ansiklopedisi, XI,488.

⁶⁷ Kanun-ı Esasî, 27. Madde; Ali Emîri, İlmiye Sahnâmesi, s.2.

⁶⁸ C. Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, trc. Neşet Çağatay, Ankara 1964, I,287.

⁶⁹ "Osmanlı Kanunnâmeleri" MTM. (1331) I,1,49.

⁷⁰ Uzunçarşılı, İlmiye, s.198; Raphaela Lewis, Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat, trc. Mefkûre Poroy, İstanbul 1973, s.23.

sahip olduğu geniş yetkisi ile herhangi bir mesele hakkında hüküm verince, Pâdişah bile bunun aksini iddia edip karşı çıkamaz.”⁷¹

Şeyhülislâmlığın, devlet teşkilâtı içindeki durum, yetki ve vazifesine paralel olarak, merkez teşkilâtında birçoğu ilmiye mensubu olan kabarık bir memurlar kadrosu bulunuyordu. Bunlar, dinî, ilmî ve idarî konulara bakıp onları şeyhülislâmın tedkikine hazır hale getirirlerdi. Meşihat dairesinin kabarık memurlar kadrosu içinde, başlarında “Fetva Emîni” bulunan ve pek mühim bir daire olan “Fetva Kalemî” vardı.⁷² Eyâlet, sancak ve kazalardaki müftülükler ise meşihat makamının taşra teşkilâtını oluşturmaktaydı. Taşradaki müftülerin, buldukları yerlerdeki idareci ve halkla olan ilişkileri, Şeyhülislâmın, başkentte Pâdişah, yöneticiler ve halkla olan sıkı ilişkisine benzerdi.

4. Divân

İslâm dünyasında, gerçek anlamda Hz.Ömer dönemi ile başladığı kabul edilen⁷³ ve daha sonra değişik şekil ve isimlerle gelişip devam eden divân teşkilâtı, Osmanlılarda önemli bir müesseseye idi. Bu devlette, farklı isim ve buna bağlı olarak farklı yetkilere sahip olan divânın, devletin ilk yıllarında nasıl gelişme gösterdiğine dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bununla beraber İbn Kemâl, bu müessesenin daha Osman Gazi zamanında ortaya çıktığına işaret eder. Herhalde bu, Anadolu Beylikleri’nde ortaya çıkan divânın bir benzeri olmalıdır. Bununla beraber fazla bir gelişme gösterdiği söylenemez.

1324 yılında babasının yerine geçip “Bey” unvanını alan Orhan döneminde divânın varlığı kesinlik kazanmış görünmektedir. Hatta tarihçi Âşık Paşazâde’nin, bu bey zamanında divâna gelmek zorunda olan devlet adamlarının burmalı tülbent, yani bir çeşit sarık giymelerini emretmiş olduğunu söylemesi, onun divân üyeleri için resmî bir kıyafet tesbit ettiğini göstermektedir.⁷⁴ Bununla beraber asıl gelişmenin Sultan I. Murad zamanında (1360 – 1389) vezir sayısının artması ve kadıaskerliğin teşkili ile olduğu söylenebilir. Osmanlı divânı, daha sonra gelen hükümdarlar vasıtasıyla bir hayli geliştirilerek devletin en önemli karar organları arasında yer alacaktır.

Divân, hangi din ve millete mensub olursa olsun, hangi sınıf ve tabakadan bulunursa bulunsun, kadın veya erkek herkese açıktı. İdarî, siyasî ve örfî işler re’sen, diğerleri de müracaat, şikâyet, görülen lüzum üzerine veya itiraz sebebiyle temyiz suretiyle tedkik edilirdi. Memleketin herhangi bir yerinde haksızlığa uğrayan, zulüm gören veya mahallî kadılarca haklarında yanlış hüküm verilmiş olanlar, valilerden veya askerî sınıftan şikâyeti bulunanlar, vakıf mütevellilerinin haksız muamelelerine uğrayanlar vs. gibi davacılar için divân kapısı sonuna kadar açıktı. Divanda bitmeyen veya pâdişaha arza muhtaç olmayan gerek resmî, gerekse hususî işler, pâdişahın mutlak vekili olan vezir-i

⁷¹ Ricaut, Türklerin Siyasî Dusturları, trc. M. Reşat Uzmen, İstanbul (tarihsiz), s.167.

⁷² Diğer görevliler hakkında geniş bilgi için bk. Kazıcı, İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, s.245-250.

⁷³ Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b.Habib el-Mâverdi, el-Ahkâmü’s-Sultâniyye, Beyrut 1978, s.199.

⁷⁴ Âşık Paşazâde, Tarih, İstanbul 1332, s.40; Ayrıca bk. Ahmet Mumcu, Divân-ı Hümâyün, Ankara 1976, s.21 – 22.

a'zamın ikindi divânında, yani kendi sarayında akdettiği divânda müzakere edilip karara bağlanırdı.⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde merkezî idare ve bürokrasinin en yetkili kurumu olan "Divân-ı Hümâyûn" Osmanlı idarî başarısının sembolü idi. Halkın her kesiminden insanlar bu müesseseye müracaat edebiliyor, şikâyet ve isteklerini bildirebiliyorlardı. "bir köylünün şikâyeti, hükümetin en yüksek mevkilerinde duyulabildiği gibi çoğunlukla da bir çözüm yolu bulunuyordu."⁷⁶ ifadesi, Osmanlı Devleti'ndeki Divân-ı Hümâyûn'un herkese açık olduğunu ve burada adaletin yerini bulup tecelli ettiğini gösterdiği gibi, halkın da bu müesseseye güvendiğini göstermektedir.

Divân-ı Hümâyûn, Orhan Gâzi zamanından itibaren her gün sabah erkenden namazdan sonra pâdişahın huzuru ile toplanarak gerek devlet, gerekse halka ait askerî, malî, idarî, hukukî ve örfî işler hakkında karar verirdi. Divân, Fâtih Sultan Mehmed'in ilk yıllarına kadar bu şekilde ve her gün toplanıyordu. Solakzâde'nin ifadesine göre, divânın Fâtih'in başkanlığında toplandığı bir gün işini takib etmek üzere devlet merkezine gelmiş olan bir Türk köylüsü, divân çavuşlarının yoklamasından geçmeden divâna girmiş ve "Devletlü hünkâr kangınızdır, şikâyetim var" demişti. Böyle bir olay pâdişahın canını sıktığı gibi bir suikast tehlikesini de beraberinde getiriyordu. Bunun üzerine Vezir-i a'zam Gedik Ahmed Paşa'nın tavsiyesi ile pâdişahın divân müzakerelerini bir perde arkasından dinlemesi ve vezâret mührünün, yani mühr-i hümâyûnun vezir-i a'zama verilmesi şekli kabul edilmiştir.⁷⁷ Bundan sonra, adı geçen vezirin teklifi üzerine pâdişahlar için toplantı mahallinin arkasında biraz yüksekçe ve önü kafesli bir yer yapılmıştı. Pâdişahlar, meclisin müzakerelerini oradan takip etmeye başladılar. Nitekim meşhur kanunnâmesinde Fâtih Sultan Mehmed, "Cenab-ı şerifim pes-i perdede oturup"⁷⁸ demekle divân yönetimini vezir-i a'zama bırakmış oluyordu. Bundan sonraki dönemlerde pâdişahlar, divân çalışmalarını kafes arkasından dinleyerek veya arz esnasında kararları kabul veya reddederek denetlemişlerdir. Bununla beraber Divân-ı Hümâyûn'un bir pâdişah divânı olduğu ve sonuna kadar bu özelliğini koruduğu şüphesizdir. Divânda pâdişahdan başka "erkân-ı erbaa" diye ifade edilen, divân toplantılarında mütalaa beyan etme ve karar verme yetkisi bulunan vezirler (vezir-i a'zam ve diğer vezirler), kadıaskerler, defterdar ve nişancı üye olarak bulunurlardı. Bunlar, divânın aslî üyeleri idi. Bunlardan başka biri Reisülküttâbın idaresi altında çalışan tezkireciler, kâtipler vs. den müteşekkil divân bürokrasisini yürüten divân heyeti, diğeri de kapıcıbaşı, çavuşbaşı, muhırbaşı, bostancıbaşı, asesbaşı ve subaşı gibi divânın güvenliği ile kararların ifa ve icrasını sağlayan hizmet heyeti olmak üzere iki ayrı grup mevcut idi.

Devletin en yetkili ve faaliyet açısından en yoğun divânı olması hasebiyle büyük ve sıkı bir disiplin içinde olması gerekiyordu. Divânda müzakereye önemli işlerden başlanırdı. Divân-ı Hümâyûn'da görülen meselelerle ilgili olarak divân

⁷⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1984, s.13.

⁷⁶ Karpat, Osmanlı ve Dünya, s.89.

⁷⁷ Solakzâde, Tarih, İstanbul 1279, s.268.

⁷⁸ Kanunnâme-i Âl-i Osman, İstanbul 1330, s.23.

üyeleri arasında yerleşmiş bir iş bölümü vardı. Bu, divân üyelerinin ihtisaslarına göre idi. Nitekim askerî ve örfî işleri vezir-i a'zamlar, şer'î ve hukukî işleri kadıaskerler, malî işleri de defterdar tedkik ile mütalaalarını söylerlerdi. Nişancı, divân kaleminin büyük şefi olduğu gibi arazi işleri, has, zeâmet ve tımar tevcihleri buna havale olunup esas deftere (Tapu Defteri) bunun yazısı ile kayd veya tashih edilirdi. Bu konudaki kanunların tertip ve tanzimi de buna aitti. Hükümdar, vali, sancak beyleri ve voyvodalara yazılan ferman ile beratların üzerine çekilen tuğralar nişancının kalemi ile olurdu.

Divân toplantıları, XV. asır ortalarından sonra haftada dört gün (Cumartesi, Pazar, Pazartesi, Salı) olurdu. Bu dört günden ikisi (Pazar ve Salı) arz günleri idi.⁷⁹ Zamanla divânın üyeleri arasına Anadolu ve Rumeli Beylerbeyleri ile Yeniçeri Ağası ve Kaptan Paşa da katılmışlardır.

Divân-ı Hümâyûn, XVIII. asır ortalarına kadar zaman zaman fonksiyonunu tam olarak yerine getiremediyse de genellikle önemli bir müessese olarak devam etmiştir. 1826 yılında Yeniçeriliğin lağvından sonra Sultan II. Mahmud'un yaptığı yeni düzenlemeler, bu arada kabine sisteminin kabulü, yönetim bakımından Divân-ı Hümâyûn'un sonu olmuştur. Bu dönemde Divân-ı Hümâyûn tabiri yerine "Meclis-i Vükelâ" veya "Meclis-i Has" tabirleri kullanılmaya başlandı. Ancak sembolik de olsa bir teşrifat aracı olarak Divân-ı Hümâyûn'un devletin yıkılışına kadar devam ettiği, devlet salnâmelerindeki yerini muhafaza etmiş olmasından anlaşılmaktadır.

⁷⁹ Tevkî Abdurrahman Paşa, Kanunnâme, MTM. (1331) I, 510.